

УДК 94(477)351.853

Олександра Веселова (м. Київ)

МЕМОРІАЛЬНІ ЗНАКИ Й ПАМ'ЯТНИКИ ЖЕРТВАМ ГОЛОДУ-ГЕНОЦИДУ 1932–1933 РР. В УКРАЇНІ

У статті висвітлюється громадський рух за встановлення пам'ятних знаків та пам'ятників жертвам голоду-геноциду з 80-х років ХХ ст. і державних органів з увічнення пам'яті умертвлених голодом в різних регіонах та створення Меморіалу жертв голодоморів в столиці України.

Ключові слова: голод-геноцид, голодомор, пам'ятки, меморіал.

В статье рассматривается общественное движение за установление памятных знаков и памятников жертвам голода-геноцида с 80-х годов ХХ века и государственных органов с увековечения памяти умертвленных голодом в разных регионах и создания Мемориала жертв голодомора в столице Украины.

Ключевые слова: голод-геноцид, голодомор, памятники, мемориал.

Український Президент Віктор Ющенко у виступі на Генеральній Асамблеї ООН 26 вересня 2008 р. закликав світову спільноту висловити солідарність з українським народом у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Президент підкреслив: “Терор голодом в Україні мав цілеспрямований характер геноциду й супроводжувався тотальним знищенням національного співтовариства, громадянських основ суспільства й духовенства”¹.

Українська нація в 1932–1933 рр. пережила неймовірний стрес, катастрофу, являючи собою суцільний морг просто неба, небачений геноцид.

Астенічних через голод мерців — висохлих селян-скелетів або розпухлих від виснаження — скидали, як у селах, так і в містах, у величезні траншеї, колодязі. Спеціально призначені місцевою владою люди збирали померлих і звозили їх на цвинтарі або пустирі, у яри й балки гарбами, підводами, безтарками й скидали в ями. Знесилені голодом люди ховали рідних на городах, у садах. Закінчившись утвердженням комуністичного режиму, колективізація й Голодомор залишили мільйони могил українських селян. “Голодомор 1932–1933 років — це наша загальна пам'ять, загальний біль, тому що немає в Україні жодного роду, жодної сім'ї, яку б не зачепила ця трагедія. Мільйони наших родичів, односельців, земляків, замучених голодом, — це не просто жертви несправедливості режиму. Це — винищені носії наших родинних традицій, духовних і моральних законів, традицій-

них цінностей. В 1932–1933 роках ми з вами осиротіли на 7–10 мільйонів людей. Третина з них — діти. Ми будемо почуватися вічними сиротами у цьому світі, розгубленими й незахищеними на історичних роздоріжжях, доки не станемо однією зрідненою міцною родиною. Адже всі ми — їхні нащадки, і в нас тече й пульсує одне — їхня кров”, — зазначав В. Ющенко². Але донедавна навіть згадка про безіменні могили була небезпечна. Люди жили й доживали вік наодинці з пам'яттю.

Тотальне замовчування тоталітарною владою найбільшої народної трагедії ХХ століття стало на заваді людям гласно відзначати в Україні пам'ятними знаками та пам'ятниками місця поховань замордованих Голодомором рідних та односельців. І перші пам'ятники жертвам голоду-геноциду в Україні були встановлені за “залізною завісою”, у країнах Заходу до 50-річчя голодової катастрофи в Україні зусиллями української діаспори. За ініціати-ви громадян Канади, переважно українського походження, 23 жовтня 1983 р. у м. Едмонтоні (провінція Альберта, Канада) був відкритий перший у світі пам'ятник жертвам голоду в Україні. Його автор — монреальський скульптор Людмила Темертя³, мати якої пережила Голодомор. 24 серпня 1984 р. пам'ятник померлим від українського голокосту споруджений у м. Вінніпезі. У столиці Великобританії — Лондоні — установлений пам'ятник-хрест з написом: “На вічну пам'ять семи мільйонів жертв штучного голоду в Україні 1932–1933. Українці Великобританії. 1983”⁴. У травні 1986 р. відкрито пам'ятник жертвам

Голодомору в центрі Лос-Анджелеса⁵, 4 грудня 1993 р. встановлено величний і проникливий монумент жертвам людомору в Чикаго (Іллінойс, США). Він являє собою білий мармуровий хрест, на ньому — терновий вінок з написом у центрі: “1932–1933”, у підніжжі хреста — бронзова скорботна фігура матері, яка схилилася над померлою дитиною. У центрі постаменту українською і англійською мовами слова: “В пам’ять понад семи мільйонів жертв Голодомору в Україні, штучно створеного московською комуністичною владою”. На бічній стороні п’єдесталу напис: “Зупинись і вклонись невинним жертвам. Цей пам’ятник поставлено 1993 року заходами української громади Чикаго й околиць в 60-річчя Голодомору в Україні”. Автор монумента — український скульптор Анатолій Куц. 22 листопада 2008 р. Меморіал жертвам Голодомору відкрито у Мюнхені (Баварія, Німеччина). Як повідомляє “Deutsche Welle”, пам’ятний камінь встановлено перед Українською греко-католицькою церквою в районі Унтергизинг. На камені вигравіруваний напис: “На згадку про мільйонні жертви Голодомору в Україні 1932/33”. Пам’ятник встановлений з ініціативи незалежного від церкви комітету з підготовки заходів до 75-х роковин Голодомору в Україні. Спікер комітету А. Несмачний закликав німецький бундестаг визнати Голодомор геноцидом⁶. Пам’ятники жертвам голоду-геноциду встановлені також у Бельгії, Австрії, Австралії, Аргентині, Словаччині, Угорщині й інших країнах.

Актуальна тема увічнення пам’яті жертв голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні після понад піввікового утаємничення вперше порушена у фундаментальній праці Володимира Маняка й Лідії Коваленко-Маняк “33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал”, які писали: “Нехай ця гірка Книга, що народилася після десятиліть безмовства, ляже першим нашим каменем у підмурок всенародного пам’ятника трагічній історії українського народу”⁷. Побіжно її зачіпали автори-упорядники регіональних і місцевих збірників документів і свідчень очевидців трагедії. З’явився ряд публікацій на цю актуальну тему й автора даної статті⁸.

Зі зняттям “табу” мовчання із забороненої теми у 80-х роках в селах України почався рух зі створення списків людей, поглинутих голодним мором. Так, приміром, до середини 1988 р. були складені списки убієнних Голодомором у с. Тарган Володарського району

Київської області. Відомості зібрані О. І. Овдіюк і А. А. Масло — живі свідки голоду 1932–1933 рр., які пережили його й вижили. У даному селі з голоду померло 360 осіб, під час Другої світової війни загинуло 52 людей⁹.

Як дослідження теми ушанування пам’яті загиблих від голоду українських селян-хліборобів, так і виявлення місць поховань, встановлення пам’ятних знаків і пам’ятників жертвам голоду-геноциду почалося в Україні в 2-й половині 1980-х — 1-й половині 1990-х років. Наші люди завжди пам’ятали страшні роки організованого владою Голодомору. Потай ставили хрести, доглядали могили. І коли настала більш слухна година, почали увічнювати пам’ять про померлих.

У цьому ж селі 24 червня 1988 р. був встановлений один з перших пам’ятників жертвам Голодомору в Україні. З ініціативи тодішнього голови сільради О. Ушинського сільські умільці створили пам’ятник, що являє собою на постаменті скульптуру жінки-матері із хрестом у руках, що символізує трагічну долю українського народу. В 1989 р. споруджено пам’ятник і в сусідньому селі Надросівка¹⁰. Того ж року в селах Мошурове, Потап встановлено гранітні пам’ятники. В листопаді 1989 р. з ініціативи колишнього голодуючого — патронатівця В. М. Різуненка, ставшого сиротою через Голодомор, створено й урочисто відкрито пам’ятник у м. Валки на Харківщині, Меморіал пам’яті жертв комуністичного терору в с. Паньківці Старосинявського району на Хмельниччині. На пам’ятних таблицях першого в районі меморіалу — 72 імені, розшуканих ентузіастами села, і напис: “Нехай таке більше не повториться. Жертви сталінського терору. Вони померли з голоду в 1933 році”. На місцевому цвинтарі села Ожарівка встановлено хрест, на могилі — меморіальні плити з написом імен понад 400 сільчан, які загинули в 1933 році: “Жителі села Ожарівка, які померли в 1933 році від штучно створеного голоду”. У селах Адампіль, Івки, Цимбалівка встановлено обеліски. У селі Паплинці огорожено могилу жертв 33-го року, встановлено пам’ятник¹¹. 12 липня пам’ятник жертвам Голодомору 1933 р. відкрито у с. Молодецьке на Черкащині. На кам’яній брилі пам’ятника напис: “1933. Землякам — жертвам голоду від односельців. 1989 р.”¹².

1990 р. побудований цілий ряд пам’ятників, меморіальних знаків на Полтавщині. 22 квітня 1990 р. пам’ятний знак відкрито в

с. Заруддя Кременчуцького району. На стелі — великий православний хрест з написом: “Мученикам 1933-го від нащадків, яким повернули право на пам’ять”¹³. Через 57 років після винищувального 1933-го односельці загиблих від голодного мору в с. Пустовіти Миронівського району на Київщині встановили скромний пам’ятник — чотиригранну пірамідку з православним хрестом, а поруч — два кам’яних стовпи, як символи негасимих свічок народної пам’яті¹⁴.

Чисельність пам’ятників жертвам геноциду з року у рік збільшувалася. 1991 р. пам’ятник-стелу споруджено в с. Сніжків на Валківщині Харківської області на місці церкви, зруйнованої в 30-ті роки. Впорядковано могили померлих та встановлено пам’ятний хрест на цвинтарі в с. Феліціалівка (нині с. Здвижівка) Бородянського р-ну Київщини. В смт Бородянка у ямі на місцевому цвинтарі поховані місцеві жертви Голодомору й померлі, зняті з потягів, підібрані на шляхах, на цій могилі поставлено пам’ятний хрест.

Встановлено виготовлений сільськими майстрами пам’ятник українським селянам у с. Тимошівка Черкаської області. Автор виготовленого сільськими майстрами пам’ятника — районний архітектор О. Ковтун¹⁵. Під час повернення учасників мітингу після відкриття (14 червня 1992 р.) цього пам’ятника до Києва відбулася автокатастрофа. Співголова “Меморіалу”, ініціатор і організатор створення Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні письменник В. Маняк загинув, Л. Коваленко-Маняк — його соратниця й дружина, журналістка — була травмована. Але розпочата ентузіастами діяльність поширювалася по всій Україні. У с. Слобідка Миргородського району Полтавської області в травні 1992 р. відкрито й освячено Пагорб Скорботи. Очолював цю роботу Степан Марченко. У вересні 1992 р. встановлено пам’ятники в селах Лисянка, Журжинці Лисянського району, Полковниче, Іваньки, Дзеньківка Маньківського й 12 пам’ятників у селах Кам’янського району Черкаської області. У багатьох селах України проведено уроки пам’яті. У ряді сіл створено Книги Пам’яті¹⁶.

Високий курган, увінчаний Хрестом, насипали за козацьким звичаєм в райцентрі трудящі Деражнянського району Хмельниччини на згадку про загиблих від голоду земляків. Хресним ходом пройшли до підніжжя кургану жителі райцентру, посланці сіл сусідніх

районів, гості з Чортківського району Тернопільської області, з трудівниками якого деражнянці уклали угоду про співробітництво¹⁷.

Завдяки патріотам-ентузіастам створених і створюваних активно діючих осередків громадської організації Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні, що офіційно функціонує з 27 червня 1992 р., в багатьох селах і містах України, паралельно з підготовкою друківаних пам’ятників поширювався рух з упорядкування могил убитих Голодомором, спланованим і здійсненим компартійно-державною владою СРСР. Активним цей рух був під час підготовки до 60-х і 70-х роковин Великого голоду. З ініціативи громадських організацій селища Дніпровське Верхньодніпровського району Дніпропетровської області в 60-ліття геноциду 1933 р. на братській могилі загиблих від радянських голодоморів споруджено пам’ятник, що увінчує відреставрований хрест колись зруйнованого храму, чия монументальна велич стверджує безсмертя народної пам’яті й віри. Меморіал жертвам Голодомору відкрито в с. Великі Єрчики Сквирського району Київщини¹⁸. У райцентрі Велика Михайлівка Одеської області у відкритті пам’ятника жертвам Голодомору, установленні імен замучених радянською владою хліборобів брали участь місцеві жителі, школярі¹⁹. У книгах, збірниках, створених у регіонах, вміщено списки людей — мартирологи поглинених голодним мором. У Молодіжному парку Харкова (відкритому в радянські часи на місці колишнього міського цвинтаря) біля Хреста, поставленого в 1993 р. на згадку про жертви Голодомору, у скорботні дні 60-х роковин голоду-геноциду відбулася панахида. У Харківській області було встановлено понад 100 пам’ятних знаків, хрестів²⁰.

Хрест жертвам Голодомору встановлено у центрі Херсона, відкрито й освячено пам’ятник у с. Соколівка Крижопільського району Вінницької області. Восени 1993 р. з ініціативи історико-просвітницької організації “Меморіал” споруджено і освячено пам’ятник жертвам більшовицького геноциду в м. Червоноград Львівської області, пам’ятний знак у вигляді хреста й дзвін встановлено в с. Добровеличківка Кіровоградської області на кошти, зібрані усім миром. Меморіальну композицію з чорної кам’яної стели з хрестом над нею й написом “Жертвам Голодомору 1932–1933 років на Луганщині” споруджено в Новоайдарі.

9 травня 1993 р. пам'ятник жертвам голодного мору 1932–1933 рр. встановлено в с. Безбородьки Драбівського району та 11 вересня — на центральному цвинтарі м. Звенигородка Черкащини.

У центрі с. Сокиринці на Чернігівщині загиблим хліборобам встановлено пам'ятник у вигляді хреста, облутаного колючим дротом, під яким — скульптура виснаженої матері з мертвою дитиною на руках. Автор цього пам'ятника — скульптор-художник Л. Гомон.

11 вересня 1993 р. під час Днів Великої Скорботи, коли вся Україна схилилася перед пам'яттю безвинно загиблих в 1932–1933 рр., було відкрито загальноукраїнський пам'ятник-меморіал неподалік від м. Лубни Полтавської області на Зажур-Горі — 30 дзвонів під банею одного величного дзвону, увінчаного хрестом. Дзвін-пам'ятник побудований з ініціативи та коштом Українського фонду культури й громадськості Лубенщини. Автори меморіалу — архітектор А. Ігнащенко й конструктор І. Лебедич²¹.

12 вересня 1993 р. на Михайлівській площі м. Києва урочисто відкрито й освячено меморіальний знак з граніту й бронзи, що символізує собою хрест, матір-берегиню, як символ України, з опущеними від розпачу руками й дитиною на грудях. Автори пам'ятного знаку — художник В. Перевальський і архітектор М. Кислий. Того ж дня відкрито та освячено пам'ятний знак жертвам Голодомору в с. Гарбузівка на Полтавщині. На постаменті пам'ятного знаку напис: “Україно моя! Не допусти злодіянь 1933 року в майбутньому”.

1993 р. перші пам'ятні знаки-хрести з'явилися в Одеській області: у м. Балта, селах Саражинка і Чернече Балтського, Грабове Кодимського, Можнянка Новопокровського району²². Чимало меморіальних знаків встановлено на Полтавщині. Це — хрест у смт Нові Санжари, Курган Скорботи в райцентрі Чорнухи, пам'ятник у Кобеляцькому районі. “У с. Суха на братській могилі люди поставили великий хрест, щоб живі пам'ятали Голодомор. В ту могилу кидали ще й живих”, — свідчила Г. О. Ткаченко. У вересні 1993 р. на згадку про убієнних голодомором 1932–1933 рр. було поставлено пам'ятний Хрест на Вознесенському цвинтарі м. Кременчука. Величезний хрест над могилою в Кобеляках на Полтавщині розіпнув свої руки під небом, щоб не дати нашій пам'яті зарости забуттям, як заростали стежки до ям, колодязів і звалищ,

утрамбованих в 1933 р. тілами нещасних жертв Голодомору²³. Встановлено пам'ятники в Лащівій та Веселому Куті, Шаулісі, Лагедзині, Білашках, Гордашівці на Київщині, у с. Кисівка й на хуторі Кращаницині на Харківщині. “Вшановуючи пам'ять тих, кого забрав людомор, на кладовищі безлюдного тепер хутора за допомогою найнятого бульдозера спорудив я чотириметровий курган-могилу. Спіть спокійно, мої замордовані земляки”, — написав у своїх спогадах про зведення пам'ятника В. Я. Сергієнко²⁴.

Діяльність з увічнення пам'яті жертв голоду-геноциду розширювалася. Хрести пам'яті в селах Скоморошки, Рожичка, Фронтівка, Підвисоке, Новий Животів, Животівка, Юшківці, Угарове, Кожанка на цвинтарях Оратівського району Вінницької області встановлено в 1995–1996 рр. Стела-пам'ятник тальнівцям — жертвам Голодомору відкрита 1996 р. у м. Тальне, що на Черкащині²⁵. У м. П'ятихатки — районному центрі Дніпропетровщини, на території колишнього кладовища пам'ятний знак — дерев'яний хрест і надгробний камінь для увічнення пам'яті померлих від голодної смерті поставлено 1999 р. Щорічно біля пам'ятного знака жертвам Голодомору проводяться мітинги із вшанування пам'яті загиблих. За даними Баранівської районної держадміністрації Житомирської області, на місці поховань жертв Голодомору 1932–1933 рр. встановлено пам'ятний хрест і проведено поминальну панахиду по небіжчиках. Хрести встановлено на центральному міському цвинтарі Гуляй-Поля Запорізької області. На Хмельниччині монументи жертвам геноциду й політичних репресій відкрито в селах Гарбузівка, Пишки, Пилявка Старосинявського р-ну. Хрести та меморіальні знаки встановлено в с. Дзєндзелівка Маньківського, с. Безпальче й Жорнокльова Драбівського, в усіх населених пунктах Городищенського р-ну Черкащини. Пам'ятні знаки споруджено в с. Первомаївка Верхньобогачанського та Гладківка Голопристанського району на Херсонщині²⁶. У с. Світанок на Переяславщині 29 серпня 1999 р. патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет освятив церкву св. Миколая Чудотворця, присвячену жертвам Голодомору 1932–1933 рр. і Чорнобильської катастрофи 1986 р. (архітектор Л. Скорик)²⁷.

Знаки скорботи — хрести з метою вшанування загиблих в роки Голодомору-геноциду — 33 встановлено в різних куточках столиці України.

Пам'ятні знаки (за час, коли мерію очолював О. Омельченко), розміщено на Бортничанському, Звіринецькому, Совському, Лук'янівському, Корчуватському, Солом'янському та Дарницькому кладовищах м. Києва. Районними у Києві державними адміністраціями встановлено пам'ятні знаки в мікрорайоні Жуляни (біля місцевої церкви парафії святого Іоанна Хрестителя на вул. Гарматній, 37, біля Іллінської церкви на вул Іллінській).

Але, на жаль, не всюди діяльність у плані увічнення пам'яті замордованих голодом земляків була активною. Так, наприклад, П. Штогрин, 1926 р. народження із с. Старі Бабани Уманського району на Черкащині свідчить: “Є на нашому сільському цвинтарі спільний пам'ятник жертвам Голодомору, проте жодного імені на ньому чомусь немає. Треба, щоб на камені можна було прочитати прізвища не тільки тих, які полягли “За Родину, за Сталіна” у війну, а й тих, що полягли від злої волі Сталіна й “матушки Росії” у Голодомор”. І хоча в нашій селі є два великих гранкар'ери й хтозна скільки каменярів, для жертв голоду честі бути зазначеними на пам'ятнику чомусь не виявлено”²⁸. В ім'я увічнення пам'яті загиблих від страшною чуми ХХ ст., відповідно до Указу Президента України 1998 р. щорічно четвертою суботою листопада Україна відзначає День пам'яті жертв Голодомору. Чимало було зроблено в плані увічнення пам'яті жертв геноциду, але й дотепер на місцях тисяч і тисяч могил ще немає ніяких пам'ятників, могили зрівнялись... Про пам'ятні знаки або пам'ятники похованим у ямах-могилах владні структури — обласні й місцеві ради, регіональні й місцеві держадміністрації дуже мало піклувалися або зовсім не турбувалися. Особливо це стосувалося регіонів, де смертність селян-хліборобів від голоду була надзвичайно високою: Донеччини, Сумщини, Миколаївщини, Запорозжчини, Херсонщини, Дніпропетровщини й ряду ін. Деякі симпатки радянської тоталітарної влади, що організувала геноцид проти власного народу — комуністи не тільки не сприяли прагненню населення вже незалежній Україні до увічнення закатованих голодом земляків, а й взагалі заперечували, як і в часи сталінщини, сам факт Голодомору, ігнорували постанови Верховної Ради щодо вшанування жертв геноциду.

До 70-річчя голоду-геноциду встановлення пам'ятних знаків йшло не на державному рів-

ні, а за ініціативи прогресивних громадських діячів й організацій. Наприклад, у м. Києві, на території Міжрегіональної Академії управління персоналом (МАУП) 15 листопада 2002 року під час роботи Всеукраїнської наукової конференції “Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу” було відкрито пам'ятний знак жертвам людомору. У скульптурній його основі — білий янгол на чорній мармуровій плиті й три колоски, “ув'язнені” за колючим іржавим дротом²⁹. Автори знаку — О. Ю. Сидорчук і Б. Ю. Крилов.

24 листопада 2006 р. Президент України Віктор Ющенко відкрив пам'ятник жертвам Голодомору в с. Сергіївка Прилуцького р-ну Чернігівської області, у якому голодомор забрав життя близько 1000 жителів. Серед живих залишилося вже небагато очевидців. Як свідчить О. А. Кононченко, пенсіонерка цього села, “шлях до правди був дуже довгий. Більшість померлих похована в загальних безіменних й не завжди оплаканих могилах, тому що часто навіть не було кому й ховати. Більша половина з них — діти. Вдумаємося, скільки ж там поховано мрій нездійснених, пісень недоспіваних, дітей ненароджених. І якщо сьогодні хтось ще сумнівається: геноцид це або просто голод, нехай відвідають ці могили, нехай послухають, як стогне земля наша від кісток похованих без трун. Хай заглянуть в очі людям і, можливо, тоді їхні сумніви розвіються”. Пам'ятний знак являє собою хрест з іконкою Христа на фоні вишитого рушника та написом: “Жертвам Голодомору 1932–1933 рр.”³⁰.

Поряд з рухом очищення й совісті, усвідомлення необхідності віддати належні почесні загиблим старим, чоловікам, жінкам, дітям і ненародженим й реабілітації мільйонів українських селян, у суспільстві існувало та й дотепер проявляється явище протилежне. Якщо раніше, у тоталітарному СРСР, коли навіть згадування про голод-геноцид було в “партії-державі” “злочином”, на братських могилах загиблих від голоду селян прокладалися дороги, будувалися кафе, улаштувалися танцмайданчики, то в незалежній Україні різного роду вандали знищували хрести, надмогильні плити й пам'ятники, палили могили правозахисників... Так, меморіальний знак на згадку про Голодомор 1932–1933 рр. на Михайлівській площі під час її реконструкції звідти видалили й тільки на вимогу й величезними зусиллями членів Асоціації дослідників

голодоморів в Україні повернули на його законне місце. Зanedбано й забуто Дзвін — пам'ятник. З дороги його не видно. Необхідно створити до нього під'їзні шляхи, включити пам'ятник в орбіту туристсько-екскурсійної роботи. “Меморіал ім. В. Стуса взяв участь в упорядкуванні численних могил, у встановленні 372 хрестів й інших знаків увічнення пам'яті жертв Голодомору. Але будьмо свідомі й процесу знищення цих хрестів, не перевелися ще вандали...”, — відзначав на Парламентських слуханнях 12 лютого 2003 р. Л. Тапук³¹.

25 листопада 2006 року в м. Херсоні невідомі облили червоною фарбою пам'ятник жертвам політичних репресій і Голодомору 1932–1933 років. Керівництво області розцінило цей інцидент як акт вандалізму, оскільки наступного дня повинен був пройти поминальний хід до цього пам'ятника й мітинг пам'яті жертв Голодомору. 10 березня 2007 року невідомі спробували викрасти пам'ятник жертвам Голодомору в селі Барахти Київської області. Зловмисники вночі приїхали на цвинтар, де стояв монумент, і звалили його з п'єдесталу. Однак підняти на вантажівку пам'ятник вагою понад напівтонни їм не вдалося. Монумент встановлено в селі. У січні 2008 року в м. Чигирині (Черкаська область) був зруйнований пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 рр. Невідомі зловмисники знесли гранітний хрест висотою 1,75 метрів (розбивши його на дрібні шматки) та ушкодили кам'яний постамент. 21 лютого 2008 у Донецьку на бульварі Пушкіна почалася підготовка майданчика для будівництва офіційного штабу з проведення чемпіонату Євро-2009 і Євро-2012. Молодіжний союз “Наша Україна” звинуватив владу в незаконному демонтажі єдиного в Донецьку пам'ятного знаку жертвам голодоморів і політичних репресій, як акти вандалізму³².

Виступаючи на Парламентських слуханнях щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр., Президент В. А. Ющенко підкреслив: “Світ уже поставив пам'ятник жертвам Голодомору, але, на жаль, не в Україні....10 мільйонів невинно убієнних. Де їм насипана всеукраїнська могила сьогодні: у Києві, в Сумах, в Чернігові? Немає. Де стоїть той пам'ятник, адекватний трагедії 1930-х років: у Києві, а Харкові? Де ми сьогодні клали квіти, шановні друзі?! Це наша історія! Зверніть увагу: біля знаку, на місці якого по-

винен бути поставлений пам'ятник³². Президент підкреслив, що: “... це державна трагедія, державна влада її скоїла, і державне каєття повинне бути”³⁴.

Ситуація докорінно змінилася із обранням Президентом України В. А. Ющенка. Указ Президента № 1544/2005 від 4 листопада 2005 р. “З метою ушанування пам'яті жертв і потерпілих від голодоморів в Україні”, гласив: “... Установити, що здійснення конкретних, дійових заходів з метою вшанувати пам'ять жертв і підтримки осіб, що постраждали від голодоморів в Україні, виховання поваги до історичного минулого, до людей, які пережили трагічні сторінки в історії Українського народу, є пріоритетними завданнями центральних і місцевих органів виконавчої влади”³⁵.

На подання Президента Верховною Радою України 28 листопада 2006 р. прийнято “Закон України № 376-У про Голодомор 1932–1933 років в Україні”, стаття 3 якого ставить за обов'язок органам державної влади й органам місцевого самоврядування “... вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932–1933 років в Україні, в тому числі спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті й встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору”³⁶.

Діяльність державних органів, громадських організацій і меценатів активізувалася. Розгорталася робота зі спорудження меморіальних знаків у всіх областях України. Ряд пам'ятників встановлено в 2005–2006 рр. У с. Криві Коліна Черкаської обл. 2005 р. відкрито меморіальний комплекс з ініціативи та фінансування мецената-патріота В. Мовчана. Меморіал являє собою кам'яний хрест, навпроти якого — поминальна каплиця. Між ними на трьох стелах вибиті 173 імені жителів села, “яких забрала на той світ кістлява рука більшовицького голоду”³⁷.

Особливо багато пам'ятників і пам'ятних знаків встановлено в 2007–2008 рр. — до 75-х роковин Голодомору. Президент України Віктор Ющенко був особисто присутній на відкритті цілого ряду пам'ятників і пам'ятних знаків жертвам Голодомору, як, наприклад, 20 листопада 2007 р. на церемонії відкриття пам'ятного знаку жертвам голодоморів і політичних репресій у смт Попільня на Житомирщині. Пам'ятний знак у Попільні розташований на земляному насипі, де закладені капсули із землею з 34 масових поховань жертв

Голодомору 1932–1933 років. Нагадує він роздвоєний гранітний православний хрест, розколотий від людського горя й лиха, з'єднаний з двох сторін світлим хрестом пам'яті нинішнього покоління. Навколо земляного насипу покладено гранітні плити з назвами сіл, де був масовий голод у 1932–1933 роках, і встановлені по три свічники з жовтого кольорового металу. “Це наша повага до мільйонів невинно убієнних українців, — сказав Президент на церемонії відкриття, — підкресливши, що ціль цього й подібних заходів — передати майбутнім поколінням пам'ять про трагедію, правда про яку замовчувалася більше 70 років. “Так знищується нація — через приниження, особливо духовне, так зникає з лиця землі народ. Тому, коли нам пропонують забути 1932–1933 роки, від нас хочуть забрати не просто нашу історію, але наше майбутнє”, — підкреслив В. Ющенко³⁸.

29 березня 2007 р. Президент України відкрив пам'ятний знак жертвам Голодомору на Луганщині. У Луганській області жертвам Голодомору встановлено 118 пам'ятних знаків³⁹.

У листопаді 2007 р. в Севастополі на площі Волі була відкрита перша на території Криму меморіальна дошка пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років. Пам'ятні знаки встановлено в населених пунктах Бахмацького, Варвинського, Коропського, Менського, Сосницького, Срібнянського, Чернігівського районів Чернігівської області. Меморіальний комплекс жертвам голодомору був споруджений і в рідному селі Президента України В. Ющенка — Хоружівці. В церемонії його відкриття взяли участь губернатор області П. Качур і брат Президента П. Ющенко, який ініціював будівництво. Комплекс являє собою скульптуру дівчинки, що притискає до грудей п'ять колосків. Біля неї — кам'яна рілля, з якої постають 40 хрестів⁴⁰.

26 листопада 2008 р. відкрито пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 рр. Київської області. “Це велика справа, коли в такому суспільстві, як сьогодні, ми маємо можливість почути свідків трагедії Великого мору 1932–1933 років. Передати цю частину нашої гіркої історії — наш борг”, — сказав Президент на церемонії відкриття пам'ятника жертвам Голодомору 1932–1933 років, зведеного в селі Гора Бориспільського району. У своєму виступі глава держави знову аргументував, що голод був штучний, і його організатори

мали на меті знищити найбільш самодостатній шар українського суспільства 30-х років — українське селянство. “Коли ми говоримо про Голод 1932–1933 років, нам потрібно говорити про одну зі сторінок унікальної боротьби за непереможність нашої нації, за наш суверенітет, нашу незалежність”, — сказав Президент. Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет провів заупокійну літію й освятив хрест — один з елементів пам'ятника. Меморіал пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років складається зі скульптурної композиції за назвою “Жнива 1932-го”, що являють собою колоски пшениці, на яких лежить знесилена від голоду українська жінка, її рука випускає серп до землі. Основна частина монумента поєднує вічний вогонь пам'яті за загиблими у роки Великого Голодомору й чорні дошки — написи про жертви Голодомору в Україні, Київській області й Бориспільському районі, а також свідчення очевидців трагічних подій. Завершується пагорб чорним хрестом з полірованого каменю, у центрі якого лежили — “білі птахи з чорною ознакою”, що пролітають крізь хрест і душі, які символізують загиблих людей під час Голодомору 1932–1933 років. Висота хреста — 12 метрів. Окремо розташована скульптурна композиція з двох розбитих жорен. Навколо центральної алеї — калинові кущі за кількістю сіл, потерпілих під час Голодомору в Київській області (884). Автори скульптурної композиції — Н. Олійник, Р. Кухаренко, І. Мельников і Ю. Біляков⁴¹.

Найбільша кількість меморіальних пам'ятників в Україні з'явилася саме в 75-ту річницю голоду-геноциду. 4 травня 2008 р. у селі Котів Козелецького району Чернігівської області відкрито пам'ятний знак — Хрест (5 м) і плита з написом: “Пам'яті жертв голодомору. 1932–1933 рр.”. Пам'ятний знак освячений о. Василем УПЦ КП. Восени 2008 р. піднявся пам'ятний знак — Хрест жертвам голодомору 1932–1933 років у селі Підпилип'я на Хмельниччині⁴². Величний пам'ятник зведений у центрі с. Семенівка Великобагачанського р-ну Полтавської області 13 серпня 2008 р. На плиті під зображенням скорботної матері напис: “Українці! Схилимо голови над жертвами Голодомору 1932–1933 років в Україні”. У День незалежності України було відкрито пам'ятні знаки в селах Клепачі й Халепці Лубенського району, у селі Абрамівка Машівського району. 5 травня 2008 р. на

цвинтарі с. Степанівка Великобагачанського району відбулося відкриття пам'ятного знаку — Хреста Скорботи жертвам Голодомору 1932–1933 років, ініціаторами його встановлення стали самі ж жителі села, адже за спогадами очевидців, у Степанівці від голодної смерті померли 380 осіб. Пам'ятні знаки жертвам Голодомору встановлено також у селах Книшівка й Мартинівка Гадяцького району, Полузир'я Новосанджарського, Бовбасівка Хорольського, Калашники Полтавського району Полтавщини.

14 вересня 2008 р. В. Ющенко взяв участь у відкритті Меморіалу жертвам Голодомору й політичних репресій у Дніпропетровській області. Меморіал споруджено на 9-му кілометрі Запорізького шосе. Висота пам'ятника-меморіалу 6,4 м. Пам'ятник складається з чотирьох елементів, центральний з них — скульптура знесленої жінки з померлою дитиною на руках. Зведено пам'ятник під керівництвом скульптора Г. Хачатряна⁴³.

19 листопада 2008 р. Президент України В. Ющенко відкрив Харківський обласний меморіал пам'яті жертв Голодомору (село Черкаська Лозова Дергачівського району Харківщини). За присутності Президента також пройшла церемонія освячення меморіалу й панахида за жертвами Великого Голоду. Меморіальний комплекс побудований з метою відновлення історичної пам'яті про жертви тоталітарного комуністичного режиму й на згадку про хліборобів всіх національностей, які померли від голоду в Харківській області. Меморіал розташований на височині, що добре проглядається з автомобільної дороги Харків — Москва й з окружної дороги навколо Харкова. Складається з музею жертв Голодомору, скульптурної композиції й зовнішніх інформаційних щитів зі світлинами жертв Голодомору й текстами секретних указів тодішнього керівництва СРСР: один — заборонний жителям УРСР виїжджати в Російську Федерацію, інший — про заборону залишати свої села. Центром комплексу є скульптурна композиція заввишки 6 метрів, відлита із бронзи й встановлена на насипному кургані заввишки 10 метрів. Вона символізує українську родину — чоловіка, жінку й двох дітей — хлопчика й дівчинку. Чоловік і жінка стоять, притулившись спинами один до одного, а з боків до них пригортаються перелякані діти зі слідами виснаження на обличчях. Чоловік дивиться убік Росії (уздовж траси Москва — Сім-

ферополь, на Москву), символічно намагаючись захистити родину від голодної смерті й показуючи стислого кулака вбік Москви. Жінка із благанням здіймає руки до неба, символічно звертаючись до Бога про порятунок родини від голоду. Автор скульптурної композиції А. Рідний⁴⁴.

На місці масового поховання 1185 жертв голодного мору 22 листопада 2008 р. відкрито меморіал пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років у селі Піски Сумської області. Меморіал являє собою комплекс споруджень. Серед них яскраво виділяється контур селянського будинку, усередині якого три рівновеликих хрести, що символізують собою смерть людей старшого покоління, середнього й дітей. На передньому плані “чашею” розташовані “снопи Скорботи — мармурові плити з викарбуваними на них іменами людей. Усього нанесені дані про 1167 жителів с. Піски, які вмерли під час Голодомору 1932–1933 рр. На Сумщині також було відкрито пам'ятники в містах Ромни, Охтирка, Конотоп, Білопілья. З 2007 р. по 29 вересня 2008 р. у Сумській області споруджено 363 пам'ятники⁴⁵.

На Смолянському цвинтарі встановлена пам'ятна дошка жертвам Голодомору в Житомирі. Меморіал пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Одесі відкрито на перехресті Лідерсовського бульвару й вул. Базарної. Являє собою хрест у розламі — символ трагедії. Монумент заввишки близько 5 метрів виготовлений з гранітоподібного каменю. У рамках підготовки до 75-річчя Голодомору в Одеській області встановлено 175 пам'ятних знаків, присвячених пам'яті жертв Голодомору⁴⁶. У Запорізькій області на 22 листопада 2008 р. відкрито 7 пам'ятників і 61 пам'ятний знак жертвам Голодомору⁴⁷.

Ряд меморіальних пам'ятників створено в Західній Україні, що під час Голодомору не входила до складу СРСР, і де шукали порятунку голодуючі з різних регіонів України. 25 листопада 2006 р. у м. Мукачеве на Закарпатті установлений пам'ятний знак на честь жертв Голодомору, політичних репресій і всіх борців за волю України. Ще один пам'ятний знак жертвам Голодомору в Україні 1932–1933 років був відкритий до Дня пам'яті жертв голодоморів 24 листопада 2007 року в с. Квасове Березівського району Закарпатської області. Пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 років в Україні до 75-х роковин Голодомору встановлений на березі ріки Збруч.

Виконаний з бетону, висота — 4,5 м. Автори: архітектор Д. Чепіль, скульптор Д. Пилип'як. В основі пам'ятника — композиція, в центрі якої — прикордонний стовп, обв'язаний колючим дротом. До стовпа вишитим українським рушником прив'язаний сніп пшениці. Розташовано пам'ятник на кордоні, що у той час відокремлював Західну Україну від радянської, де був Голодомор. “Місце для пам'ятника вибрали не випадково — люди розповідали, що галицькі селяни переправляли на плотах через ріку Збруч своїм братам з Наддніпров'я хліб і зерно, щоб хоч як-небудь полегшити їхні страждання. Збруч фактично був рікою життя”⁴⁸.

Унікальними друківаними пам'ятниками жертвам Голодомору є всеукраїнська “Національна книга Пам'яті” і обласні, підготовлені й видані 2008 р. Українським інститутом національної пам'яті⁴⁹.

По далеко неповним даним, на липень 2008 р. в Україні нараховувалося 4 тис.452 пам'ятники і пам'ятних знаки, що увічнюють пам'ять жертв Голодомору. У той же час здійснені перейменування й демонтаж близько 2825 об'єктів тоталітарного комуністичного минулого: монументи політичним діячам, причетним до репресій, геноциду стосовно українського народу або до організаторів Голодомору 1932–1933 рр.⁵⁰

2008 рік в Україні був оголошений Роком пам'яті жертв Голодомору.

Україна домагається визнання Голодомору 1932–1933 років геноцидом українського народу на рівні ООН. В урядових кабінетах з кінця 2007 року “гуляє” концепція Державної програми “Пам'яті Голодомору 1932–1933 років до 2012 року”. За нею, зокрема, передбачається, що в кожному населеному пункті, селі будуть встановлені відповідні пам'ятні знаки жертвам Голодомору⁵¹.

Пункт 3 статті 5 “Закону України № 376-V про Голодомор 1932–1933 років в Україні” говорить: “Вирішити у встановленому порядку за участю Київської міської адміністрації питання щодо спорудження у м. Києві до 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні”⁵².

Меморіал Пам'яті створювався протягом декількох років. В 2006 р. зупинилися на проекті меморіального комплексу на земельній ділянці, обмеженій Дніпровським спуском, Парковою алеєю, територією парку “Вічної

слави” і стінами Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, де планували створення калинового гаю, монумента, музею й науково-методичного центру вивчення голодоморів в Україні. 24 листопада 2007 р. політики на чолі з Президентом посадили в Києві калиновий гай на згадку про голодомор.

На виконання Указу Президента до 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років у Києві була споруджена перша черга Меморіалу. 22 листопада 2008 р. Меморіал жертвам голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні був відкритий. Столичний Київ і Меморіал стали центром ушановування пам'яті жертв національної катастрофи — голоду-геноциду в Україні. 22 листопада 2008 р. Україна ушанувала пам'ять жертв Великого голоду тридцятих років. Зі зверненням до народу виступив Президент України В. Ющенко. У залі Меморіалу він запалив “Негасиму свічу”. Вогні свічок запалилися по всій Україні. “Злочинець трагедії українського народу один — це імперський комуністичний радянський режим”, — про це заявив В. Ющенко під час свого виступу в Меморіальному комплексі пам'яті⁵³.

Центральна споруда Меморіалу — Свіча Пам'яті, Зал Пам'яті... Будова, зведена до 75-х роковин Голодомору, виконана у вигляді багатогранної свічі, покритої хрестиками різної величини, що символізують душі загиблих. Основу свічі підтримують чотири металеві чорні хрести, прикрашені фігурами бронзових лелек. Навколо неї розташовані 24 жорна. Під землею — Зал Пам'яті.

Скульптурну композицію меморіального комплексу представляють зображення ангелів і дівчинки посеред поля. Архітектор проекту Меморіалу — А. Гайдамака. Разом з президентами Польщі Л. Качинським, Грузії — М. Саакашвілі, Литви — В. Адамкусом і Латвії — В. Затлерсом В. Ющенко висадив навколо Меморіалу символічні калинові кущі.

Увічнення пам'яті жертв голодоморів насамперед є завданням державних органів, а також громадськості, всіх чесних громадян-патріотів України, науковців, краєзнавців, студентів, учителів, школярів, працівників туристсько-екскурсійної сфери, ін. Голодоморний терор залишив мільйони безіменних поховань, сум і біль у душах людей. Мертвим, як і живим, теж болить! Майже в кожному селі й місті є люди, які пам'ятають місця масових поховань у голодні 1932–1933 рр. І ви-

соким моральним й патріотичним обов'язком місцевої влади й громадськості є належним чином упорядкувати ці братські могили й установити біля них меморіальні знаки, пам'ятники. Необхідно скласти реєстр наявних пам'ятників, домагатися узяття їх під охорону держави. Суспільствознавцям інститутів Національної академії наук України, науковцям, краєзнавцям і викладачам вузів бажано підсилити роботу з дослідження багатоаспектної теми голоду-геноциду 1932–1933 рр., залучати аспірантську й студентську молодь до вивчення архівних документів, збору свідчень-спогадів очевидців Голодомору, створенню Книг Пам'яті, монументів і пам'ятних знаків по всій Україні.

Кращим пам'ятником знищеним голодом українцям може стати визнання на світовому рівні людомора геноцидом українського наро-

ду. Необхідно встановити в місцях поховань загиблих від голодного мору українців меморіальні знаки й пам'ятники. Створити в кожному районі, селищі, селі Книги Пам'яті жертв голоду-геноциду (Документи архівів, свідчення людей, які пережили геноцид і вижили, мартирологи жертв і т. п.). Завершити в центрі столиці України спорудження Національного меморіального комплексу. Скласти реєстр пам'ятників і пам'ятних знаків жертвам голоду-геноциду, взяти їх під захист держави. Далі системно вести дослідження пекельної теми геноциду із залученням вітчизняних і закордонних архівів. Проводити систематичну роботу з молоддю: уроки пам'яті, наукові й читацькі конференції, круглі столи, інші різноманітні заходи.

Пам'ять про жертви геноциду має бути вічною!

Джерела та література

- 1 День. — 2008. — 26 вересня.
- 2 Ющенко Віктор. Вірю в Україну. — Дрогобич: "Коло", 2004. — С. 80–81.
- 3 Шевчук О. А. Національно-культурні ініціативи української діаспори (кінець 50-х — початок 90-х рр. XX ст.). — Київ: 1997. — С. 50.
- 4 Все про Україну. — Київ: Альтернатива, 1998. — С. 275.
- 5 Золоті ворота. — 1993. — № 4. — С. 30–32.
- 6 Інтернет: news. liga. net. — 2008. — 24 листопада.
- 7 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал. — Київ: Радянський письменник, 1991. — 584 с.
- 8 Веселова О. Пам'ять про жертви голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні: смертність і вшанування загиблих // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 10. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 430–485; Її ж. Увічнення пам'яті жертв голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні // Український історичний журнал. — 2004. — № 2. — С. 50–67.
- 9 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал. — С. 341–343.
- 10 Урядовий кур'єр. — 2008. — № 52. — 20 березня.
- 11 Голодомори в підрадянській Україні. Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. — Київ — Львів — Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць. — С. 463, 479, 483, 484.
- 12 Голод 1932–1933 років на Черкащині. Документи й матеріали. — Черкаси: 2002. — С. 205.
- 13 Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
- 14 Известия. — 1990. — 5 листопада.
- 15 Літературна Україна. — 1992. — 6 серпня.
- 16 Гудзенко К. Трагічні голоси [Із Черкащини]. — м. Кам'янка. — 1993. — С. 3, 4–5; Світовид. — 1993. — Ч. 11.
- 17 Голос України. — 1993. — 14 вересня.
- 18 Вісник Сквирщини. — 1993. — 22 вересня.
- 19 Голос України. — 1993. — 22 вересня.
- 20 Там само.
- 21 Народна газета. — 1993. — № 36; Голод 1932–1933 років на Черкащині. — С. 206–207; Літературна Україна. — 1993. — 14 вересня.
- 22 Вечерняя Одесса. — 1993. — 28 вересня.
- 23 Голодомори в підрадянській Україні. — С. 407, 419.
- 24 Чорні жнива: Голод 1932–1933 років у Валківському і Коломацькому районах Харківщини: (Документи, спогади, списки померлих). — Київ — Харків — Нью-

- Йорк — Філадельфія: Вид-во М. П. Коць, 1997. — С.266.
- 25 Голод 1932–1933 років на Черкащині. — С.207.
- 26 Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
- 27 Голодовка 1932–1933 рр. на Переяславщині: Свідчення. — С.15, 71–72, 291–306.
- 28 Слово Просвіти. — 1999. — Число 4(58).
- 29 Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Київ, 15 листопада, 2002 р. — Київ: 2003. — Зворот обкладинки. — С.7.
- 30 Слово Просвіти. — 2006. — Число 48, 30 листопада — 6 грудня.
- 31 Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років 12 лютого 2003 року. — Київ: 2003. — С.38.
- 32 Інтернет: korrespondent.net/ukraine/events/382460.
- 33 Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років 12 лютого 2003 року. — С.38.
- 34 Там само. — С.35.
- 35 Інтернет: www.president.gov.ua/ru/documents/3456.html
- 36 Українське слово. — 2006. — 6–12 грудня.
- 37 За українську Україну. — 2007. — 5–11 листопада.
- 38 Інтернет: Журнал Житомира.net. — 2007. — 20 листопада.
- 39 Інтернет: www.president.gov.ua/ru/news/5764.html.
- 40 Інтернет: Коммерсантъ. Україна. — 2007. — № 210. — 26 листопада, ПН.
- 41 Інтернет: elvisti.com/node/80456.
- 42 Урядовий кур'єр. — 2008. — 19 листопада.
- 43 Інтернет: vsekommentarii.com/news/2008/09/14/912858.htm.
- 44 Інтернет: novynar.com.ua/politics/44252.
- 45 Інтернет. http://mignews.com.ua/articles_print/328401.html.
- 46 Інтернет. www.nr2.ru/odessa/199270.html.
- 47 Інтернет. www.president.gov.ua/content/golodomor_75_inf_2011.html?PrintVersion.
- 48 Інтернет: http://mignews.com.ua/articles_print/328401.html.
- 49 Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2008. — 1000 с.; іл.; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні; Місто Київ / В. К. Борисенко, О. М. Веселова, В. М. Даниленко й ін. / Відп. ред. В. І. Марочко — К.: “Фенікс”, 2008. — 584 с. та ін.
- 50 Інтернет: www.odessa.ua/essential/17467.
- 51 Інтернет: naviny.by/rubrics/abroad/2008/09/24/ic_articles_118_159129/.
- 52 Українське слово. — 2006. — 6–12 грудня.
- 53 Інтернет: www.president.gov.ua/ru/news/12114.html.

Olexandra Veselova

Memorial signs and monuments for victims of famine-genocide 1932–1933 years in Ukraine

In article was described civil movement concerning establishment the memorial signs and memorial monuments, which was began at eightieth of XX century. Also activities of administrative organs according immortalization of memory victims of famine-genocide, in various regions of our country and Memorial to the Victims of Holodomors in capital of Ukraine was demonstrated.

Key words: *famine-genocide, holodomor, memorial signs, memorial monuments, President, Memorial.*

